Βιβλιοστάσιον

ΘΩΜΑ Α. ΙΩΑΝΝΙΔΗ (ἀναπληρωτῆ καθηγητῆ τοῦ Τμήματος Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΚΠΑ), *Ἡ γλῶσσα τῆς Καινῆς Διαθήκης,* ἐκδ. ΕΝΝΟΙΑ, Ἀθήνα 2004, σσ. 439.

Ἡ ἐργασία ἀπαρτίζεται ἀπὸ Πίνακα περιεχομένων (στὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴν ἀγγλική), Συντομογραφίες καὶ Πρόλογο (σσ. 5-17). Ἀκολουθεῖ τὸ κύριο σῶμα, τὸ ὁποῖο διαιρεῖται σὲ δύο μέρη: α) Μέρος Πρῶτο - Θεωρία (σσ. 21-208), β) Μέρος Δεύτερο - Κείμενο (σσ. 211-416). Ἕπονται τὰ Συμπεράσματα (στὴν ἑλληνικὴ καὶ ἀγγλική, σσ. 417-419 καὶ 420-422 ἀντίστοιχα) καὶ ἀκολουθοῦν: α) Εὑρετήριο ἐννοιῶν, ὅρων καὶ θεμάτων (κατ᾽ ἐπιλογὴν φιλολογική-γλωσσική, σσ. 423-426) καὶ Βιβλιογραφία (κατ᾽ ἐπιλογήν), στὴν ὁποία καταχωρίζονται: Α΄) Ἐκδόσεις Καινῆς Διαθήκης, Β) Λεξικά, Γ) Γραμματικές, Δ) Συντακτικά, Ε) Μελέτες καὶ ἄρθρα (σσ. 427-439).

Ἡ ταυτότητα τῆς ἐργασίας προσδιορίζεται, ὡς εἶναι φυσικό, ἀπὸ τὸν τίτλο της, τὴν ἐνισχύει ὅμως, κατὰ τὴν προσωπική μας κρίση, τόσο ἡ ἀφιέρωσή της στὸν κ. Χριστόφορο Χαραλαμπάκη, γνωστὸ γλωσσολόγο καὶ ὁμότιμο καθηγητὴ σήμερα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὅσο καὶ τὸ παράθεμα ἀπὸ Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Σμυρναίους τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ (Νοε. 1803), στὸ ὁποῖο μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια καὶ βεβαιότητα ὁ ἀποστολέας τῆς Ἐπιστολῆς τονίζει: «Ἡ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων πρέπει εἰς ἡμᾶς μάλιστα τοὺς Ἕλληνας νὰ ἦναι ἡ βάσις καὶ τὸ θεμέλιον πάσης ἐπιστήμης» (σ. 13).

Ἡ κατευθυντήρια γραμμή-ὁδηγία τῆς ἐργασίας τοῦ πολλὰ ὑποσχόμενου δημιουργοῦ της περιγράφεται, κατὰ τὴν προσωπική μας κρίση, στὴν πρώτη παράγραφο τοῦ Προλόγου τοῦ βιβλίου. Τὴν παραθέτουμε εὐθὺς αὐτούσια: «Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα τῶν βιβλίων τῆς Καινῆς Διαθήκης μὲ περισσότερες ἢ λιγότερες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Ἑβραϊκή, τὴ γλῶσσα τοῦ περιουσίου λαοῦ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴ γλῶσσα τῆς μετάφρασης τῶν Ἑβδομήκοντα (Ο΄), καθὼς καὶ μὲ κάποιες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴ Λατινική, τὴ γλῶσσα τῆς ἐξουσίας, συνιστᾶ στὸ σύνολό της μία γλωσσικὴ πραγμάτωση μὲ ἕναν ξεχωριστὸ καὶ μοναδικὸ χαρακτῆρα καὶ διεκδικεῖ μία ἰδιαίτερη θέση στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Λέξεις καὶ ἔννοιες, σημασίες καὶ νοήματα, γραμματικὰ στοιχεῖα καὶ συντακτικὲς λειτουργίες, κείμενα καὶ προθέσεις τῶν ἱερῶν συγγραφέων καταδεικνύουν τὴ σημασία τῆς γλώσσας τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τὴν πραγματικὴ ἀξία της στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων» (σσ. 15-16).

Ὅσον ἀφορᾶ τώρα τὸ Πρῶτο Μέρος τῆς ἐργασίας, θὰ λέγαμε ὅτι ἀποτελεῖ ταμεῖο θεολογικῶν καὶ γλωσσικῶν ἐπόψεων, θέσεων καὶ καταβολῶν. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ ἡ ἐξακτίνωση τόσο τῶν γενικότερων ὅσο καὶ τῶν εἰδικότερων ἀναλύσεων, τοποθετήσεων καὶ ἐπιμέρους συμπερασμάτων τῶν πέντε βασικῶν παραγράφων/κεφαλαίων τοῦ θεωρητικοῦ μέ-

ρους τῆς ἐργασίας, τὸ πλούσιο περιεχόμενο τοῦ ὁποίου προσφέρει πολλὰ σὲ πολλούς. Ἐννοοῦμε ἐδῶ, κατὰ κύριο λόγο, τοὺς ἐξειδικευμένους στὰ καινοδιαθηκικὰ κείμενα θεολόγους, οἱ ὁποῖοι εἶναι, ὡστόσο, χρήσιμο, ἂν δὲν διαθέτουν λιπαρὴ γνώση περὶ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, νὰ εἶναι τουλάχιστον κάτοχοι βασικῶν στοιχείων τῆς γραμματικῆς, τῆς σύνταξης, τῆς γενικότερης δομῆς τοῦ «ἕλληνος λόγου» ἀλλὰ καὶ τοῦ πλούτου τῶν θεολογικῶν νοημάτων ποὺ ἐκφράζουν οἱ λέξεις καὶ οἱ ὅροι τῶν Καινοδιαθηκικῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα εἶναι γραμμένα πρωτοτύπως καὶ πρωτογενῶς στὴν ἑλληνιστικὴ κοινὴ τῆς ἐποχῆς τους. Τὰ περιεχόμενα τῶν πέντε κεφαλαίων τοῦ Α΄ Μέρους, τὰ ὁποῖα διακρίνονται καὶ γιὰ μία κάποια αὐτοτέλειά τους, παρέχουν ἐπίσης βοήθεια καὶ προκαλοῦν ἐρεθίσματα γιὰ ἐνδεχόμενη ἔρευνα καὶ σὲ μὴ θεολόγους ἐπιστήμονες (π.χ. φιλολόγους, γλωσσολόγους, ἱστορικοὺς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, κοινωνιογλωσσολόγους κ.ἄ.) καὶ τοὺς ὠθεῖ νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ κείμενα ἁγιογραφικὰ καὶ κατ᾽ ἐπέκταση πατερικά, ὑμναγιολογικά, λειτουργικὰ κ.λπ. Βοηθεῖται, ὅμως, καὶ τὸ εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἔτσι, ὥστε νὰ ἐγκύψει στὴ μελέτη τῶν κειμένων τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἡ μόλις προηγηθεῖσα πολλαπλὴ ἐπισήμανσή μας τονίζει μία ἀπὸ τὶς σημαντικὲς ἀρετὲς τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Ἰωαννίδη γιὰ τὸν βασικὸ λόγο, ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ Α΄ Μέρους τῆς ἐργασίας του εἶναι προσβάσιμο σὲ κάθε φιλόμουσο ἀναγνώστη, χριστιανὸ ἢ μή. Τὸ γεγονός, ἑπομένως, ὅτι κάποιο συγκεκριμένο κεφάλαιο ἢ τμήματα ἄλλων κεφαλαίων τοῦ Α΄ Μέρους τοῦ βιβλίου εἶχαν προδημοσιευθεῖ σὲ συλλογικοὺς τόμους ἢ εἶχαν ἀνακοινωθεῖ σὲ ἐπιστημονικὰ θεολογικὰ συνέδρια οὐδόλως μειώνει τὴν ἀξία, τὴ χρησιμότητα καὶ τὴν προσφορὰ τῆς ὅλης ἐργασίας.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μπορούσαμε, ἴσως, νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ συστηματικότερη ἀπὸ πλευρᾶς θεολογικῆς ἑρμηνευτικῆς παρουσίαση τοῦ ὑλικοῦ τοῦ Α΄ Μέρους, θὰ βοηθοῦσε τὸν ἀναγνώστη νὰ παρακολουθήσει μὲ περισσότερη εὐχέρεια καὶ νὰ ἀφομοιώσει μὲ μεγαλύτερη ἄνεση τὴν προσπάθεια τοῦ ἐκλεκτοῦ συναδέλφου, γιατὶ θὰ γνώριζε καλύτερα τὶς αἰτίες καὶ τὴ βασικὴ ἀφορμὴ συγγραφῆς τοῦ βιβλίου μὲ τὸν εἰδικοῦ βάρους τίτλο του.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ κ. Ἰωαννίδης εἶναι, βεβαίως, πεπεισμένος γιὰ δύο βασικὲς ἀλήθειες ποὺ ἀφοροῦν ἄμεσα τὴν ἐργασία του: α) γιὰ τὸ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα προϋπῆρχε τόσο τῶν συγγραφέων τῶν βιβλίων τῆς Καινῆς Διαθήκης ὅσο καὶ τῶν κειμένων τους καὶ β) γιὰ τὸ ὅτι ἡ ἀποκάλυψη (τοῦ Λόγου καί) τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ δὲν ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴ λέξη ὡς τέτοια ἀλλὰ μὲ τὸ βάθος τοῦ θεολογικοῦ της νοήματος. Μελετώντας κανεὶς μὲ τὴ δέουσα προσοχὴ τὸ περιεχόμενο τῶν κεφαλαίων τοῦ Α΄ Μέρους, διαπιστώνει τὴν ἀνωτέρω διπλὴ ἀλήθεια, τὸ βασικὸ νόημα τῆς ὁποίας διαχέεται καὶ στὸ Β΄ Μέρος τοῦ βιβλίου, στὸ ὁποῖο καταχωρίζονται κυρίως κείμενα. Αὐτὸ ἐξυπονοεῖ καὶ ὁ κ. Ἰωαννίδης, ὅταν τονίζει: «Ἡ φιλολογικὴ ἰδιοτυπία καὶ μοναδικότητα τῶν βιβλικῶν κειμένων ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὴν πνευματικὴ ἰδιοτυπία τοῦ περιεχομένου τους» (σσ. 211-212). Τὸ ἴδιο νόημα ἀποκομίζει ὁ ἀναγνώστης καὶ ἀπὸ τὴν πρώτη παράγραφο τοῦ Β΄ Μέρους τῆς ἐργασίας μὲ τίτλο: Ἡ γλῶσσα τῶν κειμένων τῆς Καινῆς Διαθήκης (σσ. 211-232) καθώς, ἐπίσης, καὶ ἀπὸ τὴν παράγραφο: Ἡ γλῶσσα τῶν πατερικῶν καὶ ἱερῶν κειμένων (σσ. 361-369).

Πρὸς ἐπίρρωση τῶν πιὸ πάνω θέσεων θεωρῶ χρήσιμο νὰ ἀναφέρω ἐδῶ ἀπόσπασμα παραθέματος ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ κ. Ἰωαννίδης ἀπὸ βιβλίο ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ ἐξαίρετος φιλόλογος κ. Μιχ. Κοπιδάκης, Ὁμότιμος σήμερα Καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν. Ἔχει ὡς ἑξῆς: «...ἡ σταθερὴ βάση τῆς πατερικῆς διδασκαλίας εἶναι τὰ βιβλικὰ κείμενα...» (σ. 365). Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ἀλλὰ μὲ πλέον ἰσχυρὸ καὶ πειστικὸ τρόπο ἀπαντᾶ ὁ Μ. Βασίλειος στὸν γνωστὸ ἐθνικὸ ρήτορα Λιβάνιο (ἡ παραπομπὴ ἀπὸ κείμενο τοῦ κ. Γ. Μπαμπινιώτη, τ. πρύτανη τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν), γιὰ τὸ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Βασίλειος δὲν χρησιμοποιεῖ αὐστηρῶς ἀττικιστικὴ γλῶσσα. Ἰδοὺ τὸ σχετικὸ παράθεμα τοῦ Βασιλείου: «Οὐ γὰρ τορνευταὶ λέξεων παρ᾽ ἡμῖν· οὐδὲ τὸ εὔηχον τῶν φωνῶν, ἀλλὰ τὸ εὔσημον τῶν ὀνομάτων πανταχοῦ προτιμότερον» (σ. 366). Ἀντίστοιχης ἀξίας καὶ σημασίας εἶναι καὶ οἱ θέσεις: α) τοῦ Συνεσίου Κυρήνης: «Οὐδὲν μέλει τῷ Θεῷ θεοφορήτου λέξεως. Πνεῦμα θεῖον ὑπερορᾶ μικρολογίαν συγγραφικήν» καὶ β) τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου: «Οὐδὲν φράσεως οὐδὲ ἀπαγγελίας μέλει. Ἀλλ᾽ ἐξέστω καὶ τῇ τῶν δογμάτων ἀκριβείᾳ ἰδιώτης ἔστω» (σ. 366).

Ἡ ἐπιλεκτικὴ παράθεση στὸ Β΄ Μέρος τῆς ἐργασίας κειμενικῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὰ τέσσερα Εὐαγγέλια, τὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, τὶς Ἐπιστολὲς τοῦ ἀποστόλου Παύλου καὶ ἰδιαιτέρως τὴν πρὸς Ρωμαίους, τὶς Καθολικὲς Ἐπιστολὲς καὶ τὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου (σσ. 233-360) εἶναι ὁπωσδήποτε χρήσιμη. Χρήσιμο καὶ κατατοπιστικὸ εἶναι καὶ τὸ μικρὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα ποὺ προηγεῖται κάθε κειμένου ἢ ὁμάδας κειμένων μὲ τὸν ἴδιο πάντα τίτλο: Ὕφος καὶ γλωσσικὰ χαρακτηριστικά. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναγραφὴ τοῦ πρωτότυπου καινοδιαθηκικοῦ κειμένου καὶ ἔπονται κατὰ πανομοιότυπο τρόπο μετὰ ἀπὸ κάθε κείμενο οἱ ἐνημερωτικοὶ ὅροι: Σύνταξη, Λεξιλογικά-Σημασιολογικά, Γραμματική, Μετάφραση.

Παραλλάσσει σὲ σχέση μὲ τὰ παραπάνω, ἡ δομὴ τοῦ δεύτερου τμήματος τοῦ Β΄ Μέρους τῆς ἐργασίας ποὺ φέρει τὸν τίτλο: Ἀπὸ τὴν κοινὴ τοῦ Εὐαγγελίου στὴν ἀττικιστικὴ τῶν Πατερικῶν καὶ Ἱερῶν Κειμένων (σσ. 361-369), στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε ἤδη. Ἀκολουθοῦν τὰ κείμενα. Μετὰ ἀπὸ κάθε κείμενο ἀκολουθεῖ ἡ μετάφραση καὶ ἔπονται πολὺ σύντομα σχόλια κατὰ κύριο λόγο θεολογικά-φιλολογικά.

Ἀποτιμώντας τὸ περιεχόμενο τοῦ πολὺ ἐνδιαφέροντος βιβλίου τοῦ κ. Θωμᾶ Ἰωαννίδη, ἡ κρίση μας εἶναι σαφῶς θετική. Εἶναι προφανές, βεβαίως, ὅτι ἡ θετικὴ αὐτὴ ἀποτίμηση λαμβάνει ὑπ᾽ ὄψη της τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ βιβλίο θὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὡς διδακτικὸ ἐγχειρίδιο ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς καὶ ὅτι ἡ ἔκδοσή του ἔχει ὑπακούσει στὶς προδιαγραφὲς τῆς ἐκδοτικῆς δεοντολογίας. Ὡστόσο, ἀνεξαρτήτως τῶν δύο αὐτῶν προϋποθέσεων, ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ ἐν ταυτῷ ἡ θεολογικὴ ἀξία τοῦ βιβλίου εἶναι πλέον ἢ ἐμφανής, ὅπως ἐμφανὴς εἶναι καὶ ἡ λιπαρὴ γνώση τοῦ συγγραφέα γύρω ἀπὸ θέματα ποὺ ἅπτονται τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν χρόνων τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ ὄχι μόνο.

Ἡ ἐργασία, τέλος, τὴν ὁποία εἶχα τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω ἐδῶ μὲ σχετικὴ συντομία, ἀποτελεῖ κατ᾽ ἐμὲ χρησιμότατη συμβολὴ στὴν πλήρωση τοῦ desideratum ποὺ ὑπάρχει στὴν ἑλληνικὴ θεολογικὴ βιβλιογραφία σχετικὰ πάντα μὲ τὴν ἀξία τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας, ἀφετηρία καὶ

θεμέλιο τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἀναντιρρήτως ἡ Βιβλικὴ γλῶσσα καὶ πρωτευόντως ἡ γλῶσσα τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ὁ ἀγαπητὸς καὶ ἄξιος συνάδελφος κ. Θωμᾶς Α. Ἰωαννίδης ἔθεσε τὴ γραφίδα του «ἐπὶ τὸν τύπον τῶν ἥλων» καὶ ἀναμένεται ἡ πλήρωση τοῦ ὅποιου θεολογικοῦ κενοῦ παρουσιάζει ἡ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ἔναντι σημαντικῶν ἐργασιῶν ποὺ ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἡ ξενόγλωσση βιβλιογραφία.*

Νικ. Τζιράκης
Ὁμ. Καθηγητὴς
Θεολογικῆς Σχολῆς ΕΚΠΑ

Brenda Llewellyn Ihssen, *John Moschos Spiritual Meadow. Authority and Autonomy at the End of Antique World,* Farnham 2014

Ὁ Πνευματικὸς Λειμὼν τοῦ Ἰωάννη Μόσχου γράφτηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰῶνα καὶ ἀποτελεῖ ἀγαπημένο ἀνάγνωσμα μοναχῶν καὶ λαϊκῶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ δημοσιεύτηκε μέχρι καὶ σήμερα. Τὸ ἔργο περιλαμβάνει διηγήσεις μὲ ὅσα ἀποκόμισε ὁ Ἰωάννης κατὰ τὴν διάρκεια τῶν περιπλανήσεών του στὶς πόλεις καὶ τὰ χωριὰ τῆς Αὐτοκρατορίας, τὶς σκῆτες καὶ τὰ μοναστήρια, ὄχι μὲ τὴ σειρὰ ποὺ τὰ ἔζησε ἢ τὰ ἄκουσε, ἀλλὰ κατανεμημένα μὲ τρόπο ὥστε νὰ συνθέτουν τὴν εἰκόνα τοῦ *ἐαρινοῦ λειμῶνα,* ποὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ δώσει. Ὁ Norman H. Baynes ἐπεσήμανε τὴν ἀξία του γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἐποχῆς ἤδη τὸ 1947, ἐλάχιστα ὅμως ἀξιοποιήθηκε στὸ μεταξύ. Αὐτὸ ὀφείλεται κυρίως στὴν δυσκολία νὰ παραχθεῖ ἕνα στέρεο κείμενο. Ἐνῶ σώζονται δεκάδες χειρόγραφα, κανένα δὲν περιλαμβάνει ὅλες τὶς ἱστορίες ποὺ ἀποδίδονται στὴν γραφίδα τοῦ Ἰωάννη. Ἀπὸ νωρὶς ἀντιγράφονταν διαφορετικὰ τμήματα τοῦ ἔργου, διηγήσεις προσθέτονταν καὶ ἀφαιροῦνταν, ἐνῶ γραφεῖς διασκεύαζαν τὸ κείμενο σύμφωνα μὲ ὅσα θυμοῦνταν ἢ τὰ συγκαιρινά τους δεδομένα. Ὅπως εὔστοχα παρατήρησε ὁ John Wortley στὸ προλογικὸ Σημείωμα τῆς ἀγγλικῆς μετάφρασης, σήμερα ὑπάρχουν τόσοι *Λειμῶνες* ὅσα εἶναι τὰ χειρόγραφα (*The Spiritual Meadow by John Moschos,* μτφρ. J. Wortley, Kalamazoo 1992, σελ. xiii). Ἡ Ihssen ἔχει συνείδηση αὐτῶν τῶν προβλημάτων καὶ τὰ περιγράφει μὲ ἀκρίβεια στὴν Εἰσαγωγή, δηλώνει ὅμως σωστά, ὡς ἕνα βαθμὸ τουλάχιστον, ὅτι σὰν ἱστορικὸς δὲν χρειάζεται νὰ ἀναλώνεται στὴν διερεύνηση τῶν κειμενικῶν προβλημάτων, ἀλλὰ ὅσων τὸ ἔργο μᾶς ἀποκαλύπτει γιὰ τὸν συγγραφέα, τὸ κοινὸ καὶ τὴν ἐποχή του.

Τὸ βιβλίο ξεκινᾶ μὲ ἕναν σύντομο Πρόλογο τοῦ J. Wortley, ὅπου μὲ γλαφυρὸ τρόπο ἐπισημαίνεται ἡ σημασία τοῦ *Λειμωναρίου,* ἡ κεντρικὴ θέση ποὺ ἔχει ἀνάμεσα στὶς συλλογὲς ψυχωφελῶν ἱστοριῶν, καὶ οἱ δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίζει ὁ σύγχρονος μελετητής.

Στὴν Εἰσαγωγὴ ἡ συγγραφέας δίνει πληροφορίες γιὰ τὸν Ἰωάννη Μόσχο καὶ τὴν

* Σημείωση: Θὰ ἦταν, ἴσως, παράλειψή μου νὰ μὴ μνημονεύσω σχετικὴ ἐκδήλωση ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν κεντρικὴ αἴθουσα τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» καὶ στὴν ὁποία, ἐνώπιον πυκνοῦ ἀκροατηρίου, ἔγινε παρουσίαση τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Θ. Α. Ἰωαννίδη ἀπὸ δύο ἀξιόλογους πανεπιστημιακοὺς ἐκπαιδευτικούς, ὁμότιμους σήμερα καθηγητὲς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν: τὸν Χριστόφορο Χαραλαμπάκη, γνωστὸ γλωσσολόγο, καὶ τὸν κ. Ἐμμανουὴλ Μικρογιαννάκη, λιπαρὸ γνώστη τῆς ἱστορίας καὶ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων.

ἐποχή του. Ἦταν μία περίοδος γεμάτη ἔντονα γεγονότα τόσο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Βυζαντίου (δολοφονία τοῦ αὐτοκράτορα Μαυρικίου, ἐπιβολὴ τοῦ τρομοκρατικοῦ καθεστῶτος τοῦ Φωκᾶ, ἀντίδραση τοῦ Ἡρακλείου), ὅσο καὶ στὶς σχέσεις του μὲ τοὺς γειτονικοὺς λαοὺς καὶ κυρίως μὲ τὴν Περσία. Στὸ θεολογικὸ πεδίο συνεχιζόταν ἡ σύγκρουση τῶν Χαλκηδονίων μὲ τοὺς Μονοφυσίτες, ἐνῶ ἡ κοινωνία ὑπέφερε ἀπὸ τὶς συνέπειες τῶν μακροχρόνιων πολεμικῶν συγκρούσεων. Αὐτὴ ἡ γενικευμένη ἀναταραχὴ ἐπηρέασε ὅμως καὶ τὴν συγγραφικὴ παραγωγή. Ἡ παρακμὴ κλασικῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν, ὅπως τῆς ἱστοριογραφίας, ὁδήγησε παλαιότερους Βυζαντινολόγους νὰ ἀποκαλέσουν τὴν περίοδο «Σκοτεινοὺς αἰῶνες», οἱ σύγχρονοι ὅμως ἔχουν ἀναθεωρήσει αὐτὴ τὴν ἄποψη καὶ ἡ Ihssen συντάσσεται μαζί τους. Τὰ σημαντικὰ θεολογικὰ καὶ ἁγιολογικὰ ἔργα ποὺ γράφτηκαν τότε φωτίζουν τὸ ἀξιακὸ σύστημα καὶ τὸν πνευματικὸ ὁρίζοντα, τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν κοινωνία, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ τὰ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς ὁ Λειμὼν εἶναι ἕνα ἀπὸ αὐτά.

Τὸ α΄ κεφάλαιο ἐξετάζει πῶς ἡ κοινωνικότητα τῶν μοναχῶν συνέβαλε στὴν ἀναγνώριση (proving) καὶ στὴν διαμόρφωση καὶ βελτίωση (improving) τοῦ ἀσκητικοῦ τους προγράμματος. Ἡ περίπτωση τοῦ ἴδιου τοῦ Ἰωάννη μᾶς εἰσάγει στὸ θέμα. Ὁ συγγραφέας τοῦ Λειμῶνα διέσχισε ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν τότε γνωστὸ κόσμο ὄχι γιατί ἡ μετακίνηση καθεαυτὴ ἀποτελοῦσε γιὰ ἐκεῖνον ἀσκητικὸ τρόπο, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἤθελε νὰ καταγράψει τὴν ἐμπειρία ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερων μοναχῶν, καθὼς θεωροῦσε *ἀρετὴν βίου καὶ τρόπον σεμνότητος (...) τὰς ἄλλων ἀναγράφεσθαι πολιτείας* (PG 87.3, 2852). Ἀκολούθως ἡ Ihssen ἀναλύει ἱστορίες ποὺ δείχνουν ὅτι ἡ ἐπαφὴ τῶν μοναχῶν μὲ ἄλλους μοναχοὺς καὶ ἡ ἀφήγηση προσωπικῶν ἐμπειριῶν ἢ ἱστοριῶν τρίτων, ἡ διαμόρφωση μὲ ἄλλα λόγια μιᾶς συλλογικῆς μνήμης, ἀποτελοῦσε μέρος τῆς ἀσκητικῆς βιωτῆς. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ κοινωνικότητα συνέβαλε στὴν διαμόρφωση καὶ τὴν βελτίωση τοῦ ἀσκητικοῦ κανόνα ἐξετάζεται κυρίως μέσα ἀπὸ ἱστορίες ὅπου κάποιος λαϊκὸς ἀναδεικνύεται σὲ παράδειγμα ἢ διδάσκαλο τῶν μοναχῶν. Αὐτὲς δείχνουν ὄχι μόνο πόσο στενὲς ἦταν οἱ σχέσεις μοναχῶν καὶ λαϊκῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ρευστότητα τῶν ὁρίων ἀνάμεσα στὸν κόσμο καὶ στὴν ἔρημο. Ὁ ὅρος πάντως non-monastic monk ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ συγγραφέας γιὰ νὰ καταδείξει αὐτὴ τὴν ρευστότητα καὶ νὰ περιγράψει τὸν λαϊκὸ τοῦ κεφ. 154 εἶναι προβληματικός, εἰδικὰ μάλιστα ἐπειδὴ τὸ συγκεκριμένο πρόσωπο προσδιορίζεται μὲ σαφήνεια ὡς *κοσμικὸς* καὶ δὲν τοῦ ἀποδίδεται κἂν ἡ ἰδιότητα τοῦ *κοσμικοῦ γέροντα,* ποὺ συναντᾶμε σὲ ἄλλες περιπτώσεις. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Ἰουστινιανοῦ υἱοθετήθηκαν εὐρύτατα ἀπὸ λαϊκοὺς ἀσκητικὲς πρακτικές, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν τοὺς καθιστοῦσε μοναχούς. Ἡ ἄσκηση ἐν τέλει εἶναι πολὺ εὐρύτερη τοῦ μοναχισμοῦ κι ἐκτείνεται πέραν τῆς ἐρήμου ἢ τοῦ μοναστηριοῦ.

Τὸ β΄ κεφάλαιο μελετάει τὴν θέση τοῦ χρήματος στὸν *Λειμῶνα,* τὴν φιλανθρωπία καὶ τὴν διαχείριση τοῦ πλούτου, ζητήματα ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸ ἐπίκεντρο τῆς ἔρευνας τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ μᾶς ἔχουν δώσει σημαντικὲς μελέτες (γιὰ παράδειγμα, ἡ συμβολὴ τῆς R. Holman, *The Hungry are Dying. Beggars and Bishops in Roman Cappadocia,* Νέα Ὑόρκη 2001, ἑστιάζει στὴ διδασκαλία τῶν Καππαδοκῶν Πατέ-

ρων γιὰ τὴν φτώχεια καὶ τὸν πλοῦτο καὶ τὸ ποιμαντικό τους ἔργο, ἐνῶ καὶ ὁ P. Brown στὶς τελευταῖες του ἐργασίες καταπιάνεται μὲ αὐτὰ τὰ θέματα –βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ *Poverty and Leadership in the Later Roman Empire,* Ἀνόβερο-Λονδίνο 2002, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται καὶ στὴν ἑλληνικὴ ἀνατολή). Κύριο προσὸν τῆς Ihssen στὴν πραγμάτευση τοῦ θέματος εἶναι ἡ θεολογικὴ συγκρότηση ποὺ διαθέτει καὶ τῆς ἐπιτρέπει νὰ ἐντάσσει τὶς ἀφηγήσεις τοῦ Ἰωάννη στὸν ἀντιαιρετικὸ ἀγῶνα ποὺ διεξαγόταν τότε. Αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, καθὼς ὁ ἴδιος ὁ Μόσχος καὶ θεολογικὴ σκευὴ διέθετε καὶ συμμετεῖχε μὲ τὸ ἔργο του στὸν θεολογικὸ διάλογο τῆς ἐποχῆς του. Ἔτσι ἡ πραγμάτευση τῆς Ihssen συμβάλλει τελικὰ στὴν καλύτερη κατανόηση τῶν ἀπόψεων τοῦ Μόσχου καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας στὰ ζητήματα αὐτά, ἀλλὰ καὶ τῶν κοινωνικῶν πραγματικοτήτων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς.

Τὸ γ΄ κεφάλαιο ἀναφέρεται στὴν θέση ποὺ ἔχει ἡ ἰατρικὴ στὸν Λειμῶνα καὶ περιλαμβάνει μερικὲς ἀπὸ τὶς πιὸ καλογραμμένες σελίδες τοῦ βιβλίου. Ἡ συγγραφέας διακρίνει τὴν ἰατρικὴ τῆς ἐποχῆς μας ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἡμερῶν τοῦ Μόσχου: ἐνῶ σήμερα οἱ γιατροὶ προσπαθοῦν νὰ ἐντοπίσουν καὶ νὰ θεραπεύσουν τὴν ἀσθένεια ποὺ προκαλεῖ τὰ διάφορα συμπτώματα ποὺ μᾶς ταλαιπωροῦν, κατὰ τὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ ἐπικεντρώνονταν περισσότερο στὰ ἴδια τὰ συμπτώματα καὶ προσπαθοῦσαν νὰ τὰ ἐξαλείψουν ἢ νὰ τὰ καταπραΰνουν. Αὐτὸ εἶχε σὰν συνέπεια τόσο ὁ ἀσθενὴς ὅσο καὶ τὸ περιβάλλον του νὰ ἀποδέχονται καὶ νὰ μαθαίνουν νὰ ζοῦν μὲ τὴν ἀσθένεια. Ὁ τρόπος ποὺ ἀντιλαμβάνεται ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης τὰ ζητήματα αὐτὰ εἶναι, ὅπως ἄλλωστε θὰ περίμενε κανείς, ἐπηρεασμένος βαθύτατα ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ τὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι, ἡ ὑγεία καὶ ἡ ἀσθένεια δὲν ἀντιστοιχοῦν σὲ θεϊκὴ εὔνοια ἢ τιμωρία, ἀλλὰ εἶναι μία κατάσταση ποὺ ὁ κάθε ἄνθρωπος ἀνεξαρτήτως θέσης, φύλου καὶ ἰδιότητας καλεῖται νὰ διαχειριστεῖ. Ἡ συγγραφέας ἐπισημαίνει ὅτι ἐξαιτίας τῆς εὐαισθησίας ποὺ κόμισε ὁ Χριστιανισμὸς γιὰ τὸν συνάνθρωπο λειτουργοῦσαν κάποιες δομὲς ὑγείας, νοσοκομεῖα, λεπροκομεῖα, ἄλλα θεραπευτήρια, ποὺ ἀκόμα κι ἂν δὲν εἶχαν τὴν δυνατότητα νὰ παρέχουν πραγματικὴ θεραπεία, προσέφεραν ψυχολογικὴ ὑποστήριξη καὶ παρηγοριὰ στοὺς ἀσθενεῖς. Παράλληλα ὅμως διαμορφωνόταν καὶ μία ἀσκητικὴ ἀντίληψη, ποὺ ἔβλεπε τὴν ἀσθένεια ὡς εὐκαιρία γιὰ ἄσκηση στὴν ὑπομονή, παρ᾽ ὅτι τὸ ἀγαθὸ τῆς ὑγείας καὶ ἡ ἀξία τῆς θεραπείας ποτὲ δὲν ἀμφισβητήθηκαν οὔτε ὑποτιμήθηκαν. Εἰδικὰ στὸν Λειμῶνα, παρατηρεῖ ἡ Ihssen, ἡ συνήθης κατάληξη τῶν ἱστοριῶν μὲ ἀσθένειες εἶναι ἡ θεραπεία. Ἐξετάζοντας τὸ κεφ. 56, ὅπου μία γυναῖκα μὲ καρκίνο στὸν μαστὸ θεραπεύεται ἀπὸ τὸ ἄγγιγμα ἑνὸς μοναχοῦ, ἡ συγγραφέας διαπιστώνει ὅτι τὸ χάρισμα τῆς διάκρισης, μία καθαρὰ πνευματικὴ ἀρετή, μετατρέπεται σὲ χάρισμα γιὰ διάγνωση καὶ παροχὴ τῆς σωστῆς θεραπείας. Διαφεύγει ὅμως ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ὁ ἀπολογητικὸς χαρακτῆρας τῆς διήγησης: Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ διάκριση δὲν περιορίζεται στὴν ψυχὴ ἢ τὸν νοῦ, ἀλλὰ περιλαμβάνει καὶ τὸ σῶμα, ἀποτελεῖ ἕνα ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα ἀπέναντι στὶς μονοφυσιτικὲς διδασκαλίες καὶ συμβάλει στὴν διάδοση καὶ τὴν ἐμπέδωση τῶν ὀρθόδοξων δογμάτων. Τέλος, ἡ προσοχή μας στρέφεται σὲ ἱστορίες μὲ μοναχοὺς ποὺ ἐνέταξαν τὰ προβλήματα ὑγείας ποὺ ἀντιμετώπιζαν στὸν ἀσκητικό τους κανόνα. Ἡ ὑπομονὴ ἀπέναντι στὴν

ἀρρώστια ἀντιστοιχοῦσε στὸν διαρκῆ πόλεμο κατὰ τῆς ἁμαρτίας συμβάλλοντας στὴν δημιουργία ἑνὸς ἀκατάπαυστα ἀγωνιζόμενου «ἐσωτερικοῦ ἑαυτοῦ».

Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο ποὺ μελετάει τὸν θάνατο εἶναι τὸ πλέον πολυσέλιδο, ἀλλὰ καὶ τὸ πιὸ ἀδύναμο. Ἀρχικά, ἡ Ihssen ἀσχολεῖται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς προ-γνώσης τοῦ θανάτου καὶ ἐξάγει μερικὰ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα. Γιὰ παράδειγμα, ἡ γνώση τοῦ χρόνου τοῦ θανάτου μπορεῖ νὰ γίνει ἡ αἰτία καὶ ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ κλείσουν ἐκκρεμότητες, ὥστε ὁ μοναχὸς νὰ εἶναι ἕτοιμος. Ἡ ἀνάλυση ὅμως τῆς Ihssen παρουσιάζει καὶ προβλήματα. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ σχολιασμὸς τοῦ κεφ. 123. Ἐκεῖ ὁ ἀββὰς Ζώσιμος ὁ Κίλικας διηγεῖται πὼς ὅταν πῆγε στὴν Ἀμμωνιακὴ γιὰ νὰ μείνει, συνάντησε ἕναν μοναχό, ὁ ὁποῖος γνώριζε τὸ ὄνομά του καὶ τὸν προέτρεψε νὰ ἐπιστρέψει στὸν τόπο του γιατὶ ἐκεῖ θὰ γίνει ἐπίσκοπος. Ἀργότερα ὅμως, τὸν πλησίασε, τὸν καταφίλησε καὶ τοῦ ἀνακοίνωσε πὼς ὁ Θεὸς τὸν ἔστειλε ἐκεῖ γιὰ νὰ φροντίσει τὴν ταφή του. Πράγματι, μετὰ ἀπὸ λίγο ὁ γέροντας πέθανε, ὁ Ζώσιμος τὸν ἔθαψε καὶ μετὰ ἀπὸ δύο μέρες ἔφυγε. Ἡ Ihssen βλέπει στὴν ἀρχικὴ στάση τοῦ μοναχοῦ μία προσπάθεια ἀναβολῆς τοῦ προκαθορισμένου τέλους καὶ στὴν συνέχεια τὴν ἀποδοχή του. Στὴν διήγηση ὅμως ἡ ἀρχικὴ στάση τοῦ ἀναχωρητῆ ἀποδίδεται ἀποκλειστικὰ στὴν ὁδηγία ποὺ ἔλαβε σχετικὰ μὲ τὸν προορισμὸ τοῦ Ζώσιμου· ἡ γνώση τοῦ ἐπερχόμενου θανάτου φέρνει τὸ κατοπινὸ καταφίλημα. Τελικά, ἡ συγκεκριμένη ἱστορία ἀφηγεῖται τὸν θαυμαστὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἀββὰς Ζώσιμος πληροφορήθηκε τὸ σχέδιο ποὺ εἶχε ὁ Θεὸς γιὰ ἐκεῖνον καὶ ταυτόχρονα διδάσκει ὅτι τίποτα δὲν εἶναι μάταιο, ἀκόμα καὶ ἡ διήμερη διαμονὴ τοῦ Ζώσιμου στὴν Ἀμμωνιακή. Γιὰ νὰ μελετήσει τὴν θλίψη ποὺ μπορεῖ νὰ προκαλέσει ἡ γνώση τοῦ ἐπικείμενου θανάτου, ἡ συγγραφέας θὰ ἔπρεπε νὰ ἑστιάσει στὸ κεφ. 5, ὅπου ἕνας μοναχὸς δακρύζει μπροστὰ στὸν ἐπικείμενο θάνατό του, σ᾽ αὐτὸ ὅμως δὲν ἀναφέρεται καθόλου.

Κατόπιν, ἡ συγγραφέας κάνει τὴν μᾶλλον παράξενη ἐπιλογὴ νὰ ἐξετάσει μέσα ἀπὸ τὶς ἱστορίες ποὺ περιγράφουν τὴν ἔνταση ἀνάμεσα στοὺς ἀναχωρητὲς καὶ τὸν «θεσμικό» (“authoritative”) μοναχισμό, δηλαδὴ τοὺς μοναχοὺς ποὺ ἀνήκουν σὲ κάποια μονὴ ἢ λαύρα· παράξενο βέβαια, γιατὶ ἡ θεματικὴ αὐτὴ δὲν ἔχει οὐσιαστικὴ σχέση μὲ τὸ κυρίως θέμα τοῦ κεφαλαίου ποὺ εἶναι ὁ θάνατος. Ἀλλὰ τὸ πραγματικὸ πρόβλημα τῶν σελίδων αὐτῶν ἔγκειται στὴν ἀνάλυση τῆς Ihssen ποὺ ἀποδεικνύεται ἀδύναμη νὰ στηρίξει τὴν βασική της θέση. Ὁ θάνατος ὁρίζει μία κατάσταση κατὰ τὴν ὁποία ἡ ψυχὴ τοῦ μοναχοῦ δὲν κινδυνεύει πιὰ ἀπὸ δαιμονικοὺς πειρασμοὺς ἢ λογισμούς, τὸ σῶμα του ὅμως ἔχει μείνει πίσω, ἀνυπεράσπιστο, καὶ εἶναι εὐθύνη τῆς κοινότητας νὰ τὸ προστατέψει. Οἱ ἱστορίες ὅπου κοινοβιάτες ἢ λαυριῶτες μοναχοὶ ἀνακαλύπτουν τὸ νεκρὸ σῶμα ἑνὸς ἀναχωρητῆ, συνήθως μετὰ ἀπὸ θαυματουργικὴ κλήση τοῦ ἴδιου τοῦ θανόντα (π.χ. κεφ. 84), καὶ φροντίζουν τὴν ταφή του, δηλώνουν περισσότερο τὴν συνείδηση ὅλων τῶν μοναχῶν, ἀνεξαρτήτως τοῦ τρόπου ἄσκησης ποὺ ἐπέλεγαν, ὅτι ἀνῆκαν στὴν ἴδια εὐρεῖα κοινότητα, στὸ ἴδιο τάγμα. Οἱ σχέσεις (φιλικές, ἀνταγωνιστικές, ἐχθρικές...) διαμορφώνονταν ἐντὸς τοῦ πλαισίου αὐτοῦ κι ἐν τέλει εἶναι πολὺ πιὸ περίπλοκες ἀπ᾽ ὅ,τι ἀφήνει νὰ φανεῖ ὁ κάθετος διαχωρισμὸς τῆς Ihssen.

Τέλος ἡ συγγραφέας ἐξετάζει ἱστορίες στὶς ὁποῖες οἱ νεκροὶ συνεχίζουν νὰ ἐπικοι-

νωνοῦν καὶ νὰ ἀλληλεπιδροῦν μὲ τοὺς ζῶντες. Διακρίνει 4 περιπτώσεις: Ἐκείνους ποὺ συνεχίζουν καὶ μετὰ θάνατον μὲ κάποιο τρόπο τὴν ὑπακοή τους στὸν γέροντά τους (κεφ. 11), ἐκείνους ποὺ δείχνουν τὴν δυσαρέσκειά τους γιὰ κάποιο ζήτημα (κεφ. 40 καὶ 88), ἐκείνους ποὺ ἐπιδεικνύουν μαχητικότητα (κεφ. 77 καὶ 78) καί, τέλος, ἀναφέρεται σὲ ἕναν νεκρὸ πού, σύμφωνα μὲ τὴν συγγραφέα, κάνει ἕνα εἶδος χιοῦμορ (κεφ. 44).

Στὸν Ἐπίλογο συνοψίζονται τὰ συμπεράσματα ἀνὰ κεφάλαιο ἐπιμένοντας ἰδιαίτερα στὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς ἀναχωρητὲς κι ἐκείνους ποὺ ἐκπροσωποῦν θεσμικὰ τὴν Ἐκκλησία (ἐπισκόπους, ἡγουμένους ἢ καὶ μοναχοὺς ποὺ εἶναι ἐνταγμένοι σὲ κάποια λαύρα ἢ κοινόβιο). Κατὰ τὴν γνώμη μου ἡ ἐπιμονὴ αὐτὴ παρερμηνεύει σὲ ἕνα βαθμὸ τὸ νόημα τοῦ *Λειμῶνα,* βασικὸ μήνυμα τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἔτσι ὅπως ἐκφράστηκε στὴ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνας. Συνολικὰ ὅμως καὶ παρὰ τὰ ζητήματα ποὺ ἐπισημάνθηκαν, ἡ ἐργασία τῆς Brenda Llewellyn Ihssen εἶναι χρήσιμη καὶ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὴ συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς κοινωνικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου. Καλύπτει ἕνα πραγματικὸ κενὸ στὴν σύγχρονη βιβλιογραφία, χωρὶς φυσικὰ νὰ ἐξαντλεῖ τὸ θέμα της –τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη ἄλλωστε εἶναι πολὺ πλούσιο σὲ κάθε λογῆς πληροφορίες. Ἐλπίζω δὲ ὅτι θὰ ἀποτελέσει ἔναυσμα γιὰ τὴν περαιτέρω ἐνασχόληση μὲ τὸ *Λειμωνάριο.*

Φώτης Βασιλείου
Ἰόνιο Πανεπιστήμιο